

Janusz Mariański

Wydział Nauk Społecznych i Nauk Medycznych, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie, ul. Zamojska 47, 20-102 Lublin

Godność ludzka w kontekście społecznym – szanse i zagrożenia

Human Dignity in a Social Context – Opportunities and Threats

Streszczenie

Godność ludzka, czyli dignitas hominis, jest wartością fundamentalną, ale mówi się o niej zarówno w sensie psychologicznym, socjologicznym i pedagogicznym, jak i w sensie etycznym (filozoficznym), antropologicznym i teologicznym. Jest ona wartością – w sensie ontologicznym – niezbywalną i przysługującą każdemu człowiekowi, niezależnie od płci, wieku, stanu cywilnego, wykształcenia, wykonywanego zawodu, przynależności zawodowej i religijnej, ani jakiegokolwiek innej właściwości ludzkiej. Człowiek nie może nią dowolnie rozporządzać, rezygnować z niej dla jakichś doraźnych celów, powstrzymuje ona go przed pójściem na „skrót” dla osiągnięcia kariery, prestiżu, dobrobytu itp. Naruszenie jego godności jest czynem moralnie nagannym. Ludzi nie można znieważać, obrażać, czy poniżać, pozbawiać godności. Człowiek i jego życie jest zawsze wartością najwyższą. W artykule analizuje się godność ludzką na płaszczyźnie filozoficzno-teologicznej jako wartość fundamentalną, a następnie godność ludzką z perspektywy socjologicznej oraz sytuacje społeczne jej zagrażające.

Słowa kluczowe: godność ludzka jako wartość fundamentalna, godność ludzka jako wartość społeczna, sytuacje społeczne zagrażające godności ludzkiej

Abstract

Human dignity, or dignitas hominis is a fundamental value, and it is understood in psychological, sociological, pedagogical as well as in ethical (philosophical), anthropological and theological sense. Human dignity is the value – in the ontological sense – inalienable and due to every person, regardless of gender, age, marital status, education, occupation, and religious affiliation. Man cannot freely dispose of it, or renounce it for some short-term goals; it prevents one from taking "shortcuts" while pursuing a career, prestige, prosperity, etc. Violation of human dignity is an act morally reprehensible. People must not be offended, insulted, humiliated or deprived of dignity, since a person's life is always the supreme value. The article examines the human dignity, first, from the philosophical and theological perspective, and next, from the perspective of sociology. Finally, some social situations that threaten dignity are discussed.

Key words: human dignity as a core value, human dignity as a social value, social situations that threaten human dignity

Wprowadzenie

W ostatnich trzech dekadach sporo napisano na temat godności ludzkiej. Wiele znajduje się na ten temat w obiegu rozbieżnych opinii, mówi się nawet o „rewolucji godności” w społeczeństwach współczesnych. Odwoływanie się do godności stanowi ważną część dyskursu naukowego, pojawia się w dyskursach politycznych, społecznych i etycznych. Godność jako wartość obecna jest w konstytucjach narodowych,

w dokumentach ONZ, w publikacjach organizacji międzynarodowych i pozarządowych, w prasie popularnonaukowej, w gazetach codziennych. Przypisuje się ją wszystkim ludziom i uznaje się za podstawę całej moralności, a także normatywnych zasad prawnych. Z naukowego punktu widzenia niezwykle ważnym wydarzeniem była w Polsce publikacja dzieła Franciszka Janusza Mazurka pt. „Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka” (Lublin 2001) oraz książka Janusza Mariańskiego pt. „Godność ludzka jako wartość społeczno-moralna: mit czy rzeczywistość” (Toruń 2016).

Godność ludzka, czyli *dignitas hominis*, jest wartością fundamentalną, ale mówi się o niej zarówno w sensie psychologicznym, socjologicznym i pedagogicznym, jak i w sensie etycznym (filozoficznym), antropologicznym i teologicznym. Jest ona wartością – w sensie ontologicznym – niezbywalną i przysługującą każdemu człowiekowi, niezależnie od płci, wieku, stanu cywilnego, wykształcenia, wykonywanego zawodu, przynależności zawodowej i religijnej, ani jakiegokolwiek innej właściwości ludzkiej. Człowiek nie może nią dowolnie rozporządzać, rezygnować z niej dla jakichś doraźnych celów powstrzymuje ona go przed pójściem na „skrót” dla osiągnięcia kariery, prestiżu, dobrobytu itp. Naruszenie jego godności jest czynem moralnie nagannym. Ludzi nie można znieważać, obrażać, czy poniżać, pozbawiać godności. Człowiek i jego życie jest zawsze wartością najwyższą (Bogunia-Borowska, 2015: s. 25).

Terminologia związana z godnością ludzką przenika do języka potocznego, przekroczyła wyraźnie granice dyskursu akademickiego. Mówi się o godnym życiu, o świętości życia, o dostojeństwie człowieka, o godnym stanowisku, o tym, aby godnie przeżyć życie, o czymś, co się nie godzi, o godnym starzeniu się, o prawie do godnego życia, o życiu w godnych warunkach, o życiu z godnością, o obronie z godnością, o byciu sobą, o zachowaniu wierności sobie, o zachowaniu kręgosłupa moralnego, o utracie godności, o przywróceniu godności, o przyjęciu swojego losu z godnością, o człowieku bez godności, o deptaniu godności ludzkiej (osób i całego społeczeństwa), o zranionej godności, o zachowaniu twarzy, o zachowaniu się „jak trzeba”, o warunkach urągających godności ludzkiej, o obrazie godności i honoru, o degradacji moralnej, o dehumanizacji, o pogardzaniu drugim człowiekiem, o odrażających praktykach (np. handel ludźmi), o moralnej dwutorowości, o upodleniu osoby ludzkiej, o szacunku dla siebie i innych, o godności sumienia, o wartości człowieczeństwa.

Pojęcie godności ludzkiej weszło na szerszą skalę do języka potocznego w naszym kraju wraz z pielgrzymkami Jana Pawła II do Ojczyzny i jego katechezą społeczno-moralną. Do wartości godnościowych odwoływała się „Solidarność” w latach osiemdziesiątych XX wieku, domagając się warunków godnego życia, zaspokojenia materialnych i duchowych potrzeb, prawa do zrzeszania się. Dzisiaj wielu ludzi domaga się przywrócenia godności ludziom zmarginalizowanym, wykluczonym, bezrobotnym, bezdomnym, żyjącym w ubóstwie, pracującym na „umowach śmieciowych” itp. Mówi się o godności jednostki i o godności rodziny, a nawet o godności narodu.

W analizie wartości uznawanych w społeczeństwach współczesnych nie można pominąć wartości godnościowych. Nie jest rzeczą obojętną, jakie miejsce zajmuje godność w hierarchii innych wartości, w jakim kontekście aksjologicznym umieszcza się wartości godnościowe. Leżą one na linii głębokiej potrzeby dowartościowania siebie i innych ludzi. Przyznawanie autonomicznej wartości każdej jednostce ludzkiej, czyli osobowe traktowanie człowieka, podkreślanie wymiarów jego niepowtarzalności, jest przejawem pogłębiania się tendencji personalistycznych we współczesnym świecie. W wielu systemach etycznych reguły moralne związane z obroną godności należą do norm naczelných. Przyznają one samoistną wartość każdej jednostce ludzkiej jako osobie, domagają się prawa do czci, dobrej sławy i imienia, szacunku i honoru, z drugiej zaś strony zabraniają zniewagi, poniżania, wyrządzania krzywdy, degradowania człowieka do roli rzeczy, manipulowania jego egzystencją, instrumentalnego traktowania osoby ludzkiej.

Zarówno w nauce, jak i w życiu codziennym godność ludzka jest rozmaicie określana i stosowana w zróżnicowany sposób jako kryterium ocen postaw i zachowań ludzkich. Aborcja, eutanazja w ocenie jednych jest wyrazem godności kobiety (prawo wyboru), dla innych jest działaniem naruszającym prawo do życia, sprzeczne z godnością dziecka, człowieka chorego czy starego (zabójstwo człowieka). To, co niektórzy przedstawiają jako słuszne prawo i oznakę cywilizacji, według stanowiska Kościoła katolickiego jest wynaturzeniem i zbrodnią przeciwko najbardziej bezbronnym istotom.

Według jednych narkotyki zmierzają do zniewolenia osoby, godzą w jej godność i prowadzą do braku wolności, w opinii innych są wyrazem wolności człowieka, prowadzą do przyjemności, dają zadowolenie i poczucie szczęścia, nie przyczyniają się do niszczenia integralności osoby. Jedni proponują eutanazję jako

rozwiązanie problemów związanych z nieludzką chorobą i starością, inni domagają się zmiany konstytucji RP tak, by zagwarantowała ona godne życie osobom niepełnosprawnym i ich rodzinom. W ocenie ustawy 500+ ojciec siedmiorga dzieci zauważył, że ustawa ta nie tylko wspiera finansowo rodziny i stanowi dla nich „zastrzyk” ekonomiczny, ale przede wszystkim przywraca godność rodzinom wielodzietnym. Wielu innych nie oceniałoby tej ustawy w kategoriach godnościowych.

Dla jednych życie z godnością jest prawdziwie ludzką egzystencją, dla innych istotne jest życie poza godnością, dla jednych godność jest czymś niezwykle ważnym i zakorzenionym w ludzkim charakterze, dla innych jest anachronizmem, przeszkodą w pragmatycznym myśleniu i skutecznym oraz racjonalnym działaniu. Jedni uważają, że godność ludzką można zdefiniować, wiąże z nią określone treści poznawcze i moralne, inni uznają ją za wartość, którą się widzi i czuje, ale o której trudno jest mówić, lub traktują ją jako fakt niewymagający uzasadnienia. Niezależnie od tego, jak będziemy interpretować pojęcie godności, do jakich jej uzasadnień będziemy się odwoływać, w jakich sytuacjach będziemy dostrzegać jej naruszenie, to wydaje się ono niezwykle ważne i przydatne w życiu społecznym. Czymś nierozważnym jest jego rozmontowywanie, powinniśmy raczej zmierzać do jego integralnego ujęcia.

Godność ludzka jako wartość fundamentalna

Akceptacja godności ludzkiej, dostrzeżenie „wsobnej” wartości człowieka i jego praw, staje się punktem newralgicznym współczesnych społeczeństw i kultury. Z jednej strony proklamuje się uroczyscie prawa człowieka, a sama godność jest ukazywana jako wartość podstawowa, niezbywalna i uroczysta, z drugiej zaś strony jesteśmy zaś nieustannie informowani o łamaniu praw człowieka i naruszaniu godności ludzkiej, a nawet spotykamy się z traktowaniem godności jako wartości zbędnej i anachronicznej. Ta swoista dychotomia wydaje się nawet narastać we współczesnym świecie. Równocześnie to, co dawniej było uznawane za poniżające człowieka, współcześnie może być niekiedy oceniane jako przejaw szacunku i uznanie godności drugiego człowieka. W życiu społecznym oceny związane z godnością osoby ludzkiej są formułowane rozmaicie, niekiedy w sposób całkowicie sprzeczny ze sobą. Niekiedy formułuje się pod adresem terminu „godność ludzka” zarzut naiwnego idealizmu, bowiem w codziennej praktyce ludzie łatwo godzą się na ograniczenie swojej godności w zamian za bezpieczeństwo zdrowotne lub socjalne.

Osoba ludzka ze swej istoty jest społeczna, ale z racji swej godności przewyższa wszelkie struktury społeczne i organizacje, których celem jest tworzenie i nieustanne doskonalenie warunków dla zaspokojenia jej pragnień, w celu dążenia do doskonałości moralnej i szczęścia. Godność osobowa człowieka jest wrodzona, nieutralna i uniwersalna, przysługuje każdemu człowiekowi, a osoba ludzka jest podmiotem autonomicznym, rozumnym, wolnym, duchowym i transcendentnym. Godność jako wartość ontyczna domaga się bezwzględnej afirmacji, nie jako coś, co zachodzi w jakimś procesie, lecz że istnieje wprost. Nie może być poddana w wątpliwość, zarówno jako godność własna, jak i wszystkich ludzi (Mazur, 2016: s. 210-211; Štefaňak, 2013: s. 50-51)..

Człowieka w perspektywie godności jako wartości fundamentalnej należy zawsze cenić, nigdy i pod żadnym pozorem nie można go czynić środkiem do innych – choćby bardzo ważnych – celów. Według ujęcia personalistycznego godność człowieka jest wpisana w jego naturę cechą życia osobowego, która oznacza, że człowieka nie można zredukować do świata przyrodniczego. Doskonali się on w swoim człowieczeństwie przede wszystkim dzięki kontekstowi interpersonalnemu. Jest ukierunkowany na „bycie dla drugiego”, które przejawia się w solidarnej współpracy, bezinteresownej opiece i poświęceniu dla innych. W oderwaniu od kontekstu międzyosobowego działanie ludzkie traci sens, człowiek bowiem nie doskonali się osobowościowo za sprawą świata rzeczy ani świata przyrody (Kiereś, 2015: s. 107-109).

Godność ludzka stanowi punkt centralny społecznego nauczania Kościoła katolickiego. W nauczaniu społecznym Kościoła katolickiego godność ludzka jest definiowana w dwóch wymiarach: nadprzyrodzonym (teologicznym) i przyrodzonym (filozoficznym). W ujęciu teologicznym wskazuje się, że człowiek ma godność, ponieważ został stworzony przez Boga na jego obraz i podobieństwo. Posiadanie tej godności decyduje o podstawowej równości wszystkich ludzi, jest podstawą wrodzonych uprawnień, które nie mogą być przez nikogo zniesione. W porządku naturalnym godność człowieka jest określana przez rozum, wolność i sumienie. Przyrodzona i nadprzyrodzona godność człowieka nie pozwala go traktować jako rzecz, narzędzie czy środek do celu w różnych strukturach społecznych, a prawa z niej wynikające są niezależne od władzy ustawodawczej, państwowej czy międzynarodowej.

Godność jednostki jako istoty ludzkiej, najważniejszej i wzorcowej wartości dla innych wartości oraz ich ostateczny sprawdzian można określić jako świętość osoby

ludzkiej. Istnieje ona niezależnie od subiektywnych wyobrażeń jednostki o sobie i jest nierozzerwalnie związana z każdą istotą ludzką. Nie traci się jej wtedy, gdy starość i choroba sprowadzają człowieka do tzw. stanu wegetatywnego. Dla chrześcijanina w człowieku jest zawsze niezatarty obraz Boga. Godność człowieka jest sumą jego niezbywalnych cech czyniących z niego osobę. „Zarazem godność ludzka jest jakby czymś więcej, nie da się jej bez reszty sprowadzić ani do rozumności, ani do wolności czy czegoś podobnego. Godność zawiera w sobie coś wzniosłego, uroczystego, co niełatwo poddaje się określeniu i analizie” (Salij, 2009: s. 113).

W katolickiej nauce społecznej – obok godności osobowej – wyróżnia się jeszcze godność osobowościową (osobistą, społeczną, kulturową). Godność osobowościową nabywa się m. in. poprzez wychowanie oraz pracę nad sobą. Ma ona charakter dynamiczny i w tym sensie może być także utracona, zwłaszcza wtedy, gdy człowiek sprzeniewierza się samemu sobie i uznawanym przez siebie wartościom i normom moralnym. Godność osobowościowa ma wymiar etyczny, odnoszący się także do charakteru człowieka. Jest więc czymś zadany człowiekowi, z możliwością rozwoju, oraz ukierunkowuje działania człowieka zgodnie z uznawanymi wartościami, z własnymi przekonaniem i sumieniem. Należy jeszcze wyróżnić godność osobistą (poczucie godnościowe), które jest właściwością indywidualną i właściwością każdej jednostki ludzkiej. Wiąże się ona ściśle z samooceną i jest relatywna, zależna od zmiennych czynników subiektywnych i obiektywnych. Odnosi się także do pewnych wartości, które jednostka uznaje za godne. Jednostka osiąga poczucie godności i wierność sobie poprzez działania skierowane ku innym, poprzez realizację celów altruistycznych. Stosowanie celów egoistycznych nie pozwala osiągnąć właściwego poczucia godności.

Nauczanie społeczne Kościoła, a także katolicka nauka społeczna, która jest refleksją nad tym nauczaniem, ma charakter uniwersalny, gdyż zawiera ogólnoludzkie wartości personalistyczne. Wrodzona godność osoby ludzkiej jest wartością centralną. „Osobę ludzką należy szanować, gdyż jest *magnum miraculum mundi* – wielkim cudem świata (Pico della Mirandola); osobę należy szanować, gdyż wszystkie rzeczy mają cenę, są wymienne, zaś osoba ma godność (Kant); osobę ludzką należy szanować, gdyż sam Bóg odnosi się do niej z wielkim szacunkiem (Leon XIII); osobę ludzką należy szanować dlatego, iż na obliczu każdej osoby jaśnieje blask Boży (Jan Paweł II)” (Mazurek, 2008: s. 36). Przyjęcie religijnej tezy o istnieniu transcendentnej,

nadprzyrodzonej rzeczywistości legitymizuje istnienie absolutnej prawdy i uniwersalnych zasad moralnych, legitymizuje bezwarunkowo godność osoby ludzkiej. Teza o godności ludzkiej nie załamuje się jednak po odrzuceniu uzasadnień teologicznych.

Pomimo różnorodnych kontrowersji dotyczących godności ludzkiej należy ona wciąż do ważnych pojęć teologicznych, filozoficznych, psychologicznych, pedagogicznych i socjologicznych. Należy do tych „gorących” pojęć, które wywołują różnorodne emocje i namiętności, a także oceny teoretyczne i praktyczne. W rozważaniach nad godnością, obok zadań opisowych formułowanych przez psychologię i socjologię, należy podkreślić potrzebę uwydatnienia tego, co normatywne, co pozostaje częścią płaszczyzny aksjologicznej, obejmującej także więź z Transcendencją. Kwestie te związane z integralną koncepcją godności ludzkiej są nie do przecenienia zarówno w kontekście refleksji teoretycznej (także w ramach personalistycznie zorientowanej socjologii moralności), jak i społecznej *praxis* odnoszącej się do nowoczesnego czy ponowoczesnego porządku kulturowego i ładu moralnego. Perspektywa normatywna jest ważna w odniesieniu do budowania lepszego, „dzielonego z innymi” świata życia społecznego.

Godność ludzka nie jest jakąś abstrakcyjną ideą, lecz jest wartością fundamentalną, z której wypływają podstawowe prawa człowieka. Każdy korzysta z nich nie jak z łaski udzielonej przez jakąś klasę społeczną czy państwo, ale jako prerogatywy należnej człowiekowi jako osobie. Ma to daleko idące konsekwencje. Z przekonania, iż każda istota ludzka ma równą godność, wynika, że społeczeństwo musi dostosować swoje struktury do tego podstawowego założenia. Na tej drodze godność ludzka upowszechnia się jako wartość społeczna (godność w kontekście społecznym). Człowiek jako osoba jest istotą dynamiczną, poprzez swoje rozumne, wolne i odpowiedzialne działania realizuje swoje człowieczeństwo, rozwija swoje ludzkie właściwości.

Godność ludzka w perspektywie socjologicznej

Godność ludzka bardzo rzadko zajmuje ważną i priorytetową pozycję w socjologii jako problem badawczy, w wielu opracowaniach z zakresu socjologii nie pojawia się w ogóle. Godność ludzka jest rzeczywistością złożoną, można ją badać z wielu punktów widzenia, ale nie można mieszać tych różnych porządków. Trzeba nieustannie pamiętać o tym ostrzeżeniu i o różnicy punktów widzenia, jak także i o tym,

że nauki empiryczne nie w pełni wyjaśniają życie i istotę całej rzeczywistości. Oznaczałoby to bezpodstawne przekraczanie ich granic metodologicznych. Jeżeli godność osoby ludzkiej jest fundamentalną ideą etyczną, to ma ona także swoje odniesienia społeczne i może być przedmiotem zainteresowań socjologów i obiektem badań socjologicznych. Można z problematyki godnościowej wyłuskiwać elementy społeczne. Jest to coś znacznie więcej niż badanie godności pod kontem społecznych czy zawodowych ról człowieka, lub zdobywanie wysokich stopni w społecznej hierarchii (Stępień, 2016: s. 379).

Socjologiczne ujmowanie godności spotykamy u Niklasa Luhmanna. Pyta on o to, kim człowiek może być, a nie o to, kim jest. Według niego – godność nie jest wrodzoną czy naturalną jakością ludzkiej egzystencji, lecz wynikiem udanej samoświadomości i indywidualności. Świadomość własnej indywidualności człowiek zdobywa jako partner w interakcjach społecznych. Godność jako wartość konstytuowaną przez działania człowiek osiąga w procesach socjalizacyjnych przez własną aktywność. Ukształtowana indywidualna osobowość jest godnością człowieka. Godność, podobnie jak moralność kształtuje się w relacjach *ego* i *alter*. „Moralność jest *symboliczną generalizacją* redukującą pełną refleksyjną *złożoność* podwójnie kontyngentnych stosunków między Ego i Alter do wyrazów szacunku, a poprzez tę generalizację (1) otwierającą przestrzeń *warunkowań* oraz (2) możliwość rekonstrukcji złożoności poprzez *binarny schemat* szacunku/pogardy. [...]. Ludzie potwierdzają wobec siebie wzajemnie, że zależy im na szacunku drugiego człowieka. Uzależniają szacunek od warunków, wśród których zawarte mogą zostać wymogi współżycia społecznego. Szacunek drugiego człowieka staje się w ten sposób umocowaniem wymogów porządku społecznego. Wymogi te powodują zarazem zmienność tego, co przypisywane jest innemu jako warunek szacunku, względnie jego utraty” (Luhmann, 2007: s. 220).

Socjolog nie szuka transcendentnych czy transcedentalnych uzasadnień moralności ani absolutnych powinności etycznych, lecz stara się uchwycić społeczne funkcje moralności. Nawet okazywanie szacunku (*Achtungserweis*), które leży u podstaw teorii moralności, nie orientuje się na człowieczeństwo człowieka, jego godność i wolność, lecz jest swoistą techniką komunikacji społecznej. Moralność zredukowana to faktycznie działającej moralności jest z punktu widzenia systemowo-teoretycznego (w sensie rozumianym przez Luhmanna) społecznym środkiem komunikacji i regulacji stosunków człowieka do człowieka (*ego* – *alter*), jest

szczególne rodzaju komunikacją społeczną. Komunikowanie moralne ma swoje właściwe odniesienie w interpersonalnym tematyzowaniu szacunku lub braku szacunku (Luhmann, 1978).

Koncepcja Niklasa Luhmanna nawiązuje do bardzo istotnych aspektów życia moralnego. Każdy bowiem człowiek pragnie być szanowany przez innych, a w przejawach ich szacunku do siebie widzi potwierdzenie wartości własnej osoby i uznawanych przez siebie wartości. Rozwijana w ramach teorii systemów społecznych socjologia moralności jest daleka od ujęć empirycznych. Rzadko moralność jest rozciągana na całokształt reguł zachowań w społeczeństwie czy w jakiejś grupie społecznej, lecz tylko na część wzorów zachowań. W tym kontekście nie każda sytuacja będąca rezultatem syntezy *ego – alter* musi być oceniana i rozważana z moralnego punktu widzenia.

Według Hansa Joasa proces upowszechniania się praw człowieka wynika ze swoistej sakralizacji osoby ludzkiej. Osoba ludzka jest postrzegana jako pełna niezbywalnej godności, a uniwersalna godność ludzka jest podstawą praw człowieka. Owocem tego procesu jest m.in. zakaz stosowania tortur czy zniesienie niewolnictwa w większości krajów świata (Joas, 2015: s. 11-18). „Każda osoba ludzka jest święta, nawet najgorszy przestępca pozostaje w tym sensie świętym obiektem, którego nie wolno nam zabić” (Kaczmarczyk i Roby, 2012: s. 192). We współczesnych transformacjach społeczno-kulturowych dokonuje się proces sakralizacji osoby ludzkiej.

Spośród polskich socjologów najpełniej problematyką godności ludzkiej zajęła się Maria Ossowska. Według niej „ma godność ten, kto umie bronić pewnych uznanych przez siebie wartości, z których obroną związane jest jego poczucie własnej wartości i kto oczekuje z tego tytułu szacunku ze strony innych. Brak godności z kolei ujawnia ten, kto rezygnując z takiej wartości sam siebie poniża lub daje się poniżyć dla osiągnięcia jakichś osobistych korzyści” (Ossowska, 1970: s. 59). Według ujęcia socjologicznego są tacy, którzy mają godność, i tacy, którzy jej nie mają. Godność – w ujęciu psychospołecznym – nie przysługuje autonomicznie człowiekowi jako takiemu, jednym się ją przypisuje, innym zaś odmawia. Opisowe i niewartościujące (neutralne aksjologicznie) rozumienie godności nie wyklucza ujęcia normatywnego, według którego godność przysługuje ludziom jako takim z tytułu uprzywilejowanego miejsca w przyrodzie (Ossowska, 1970: s. 52-55).

W analizach psychologicznych i socjologicznych ujmujemy godność jako cechę charakteru lub jako poczucie godnościowe. Człowiek nabywa swoją godność i może ją utracić. Są tacy, którzy mają godność, i tacy, którzy jej nie mają. Nie przysługuje ona automatycznie każdemu człowiekowi, jest zależna od jego zachowania w życiu codziennym. Człowiek posiadający postawę godnościową postępuje zgodnie z własną hierarchią wartości, zgodnie z nakazami sumienia. W sytuacjach zagrożenia potrafi bronić swojej tożsamości i indywidualności, jest „wierny sobie”, a w razie konieczności potrafi poświęcić nawet życie dla dotrzymania wierności swoim przekonaniom (Ossowska, 1983: s. 519-522).

Ludzie o rozwiniętym poczuciu godnościowym protestują przeciwko wszelkim formom despotyzmu i gwałtu na ludzkim sumieniu, przeciwko traktowaniu osób ludzkich jak rzeczy. Nawet w sytuacjach najtrudniejszych człowiek godny stara się przestrzegać uznawanych przez siebie norm moralnych i postępować zgodnie ze swoją osobową godnością. Charakteryzuje się on zdolnością do moralnej transcendencji, której celem jest nie tyle dostosowanie się do istniejącego porządku społecznego, ile raczej tworzenie wartości, walka o ich zachowanie i gotowość poniesienia konsekwencji dokonanego wyboru.

Godność osobista wiąże się z odczuwaniem i oceną swojego postępowania jako odpowiadającego kryteriom o charakterze słusznościowym. Godnym jest ten, kto nie rezygnuje z działania w swoim przekonaniu słusznego, nie narusza własnej i cudzej godności przez czyny godne pogardy, jest zdecydowany bronić swojej i cudzej godności w sposób zdecydowany, nawet za cenę bardzo wysoką. O godności osobistej decyduje więc „posiadanie hierarchii wartości, do której jest się przywiązany i z której nie zamierza się zrezygnować. Uparta obrona tych wartości stanowi o postawie, którą nazywamy godnością” (Ossowska, 1983: s. 559). Ludzie nie zawsze jednak odwołują się do godności jako podstawy pochwały lub nagany pewnych zachowań własnych lub cudzych.

Maria Ossowska wyróżniła dwa piony w moralności: pierwszy wiąże się z etyką utylitarystyczną, która zaleca uchylanie cierpienia i mnożenie przyjemności, drugi odnosi się do godności ludzkiej i należnemu człowiekowi szacunku. Uznanie reguł moralnych mających na względzie pomniejszenia cierpienia wynika z życzliwości, współczucia, ofiarności (tzw. cnoty miękkie), reguły występujące w obronie godności wynikają z szacunku dla człowieka jako takiego. W pierwszym nurcie moralności

zasadniczym składnikiem wyrzutów sumienia jest przykrość, że się komuś ją wyrządziło, w drugim nurcie, gdy poniżyliśmy się ze strachu lub chęci zysku, podstawowym komponentem wyrzutów sumienia jest wstyd (Ossowska, 1983: s. 547-549).

Socjolog nie zajmuje się godnością w sensie ontologicznym, czyli tą godnością, która przysługuje wszystkim ludziom jako takim (wprost jej nie kwestionuje), lecz godnością, która nie przysługuje automatycznie człowiekowi jako takiemu. Według tej drugiej koncepcji są tacy, którzy mają godność, i tacy, którzy są jej pozbawieni. W charakterystyce godności istotny jest element obrony i zagrożenia. W momentach zagrożenia godność człowieka pojawia się, pełniąc funkcje obronne. Godność stanowi dla człowieka swoisty puklerz ochronny. Każe ona człowiekowi – nawet wbrew rozkazom władzy – bronić swego, gdy zagrożone są wartości, które ktoś uważa za nierozłącznie związane ze swoją osobą. Z tego względu godność ludzką można by określać mianem „dostojeństwa”. Ossowska traktuje normy w obronie godności jako jedną z kategorii norm moralnych, zobowiązujących do obrony własnej godności i szanowania osób trzecich („miej godność i szanuj godność innych”) (Ossowska, 1983: s. 515-522).

Krzysztof Kiciński wyróżnia cztery typy orientacji moralnej: tabuistyczną, wzajemnościową, prospołeczną i godnościową. Mówi o orientacji godnościowej, w której wartością nadrzędną jest nie tyle dobro drugiego człowieka, ile swoiste dobro osoby, pewna wartość osobista „wyższego rzędu”. Tę wartość wiąże się najczęściej z pojęciem godności i zakłada się, że jednostka, która chce zasługiwać na szacunek, musi umieć jej bronić. Moralność godnościowa skupia także wartości i normy, w świetle których są oceniane pozytywnie działania człowieka skierowane na realizację pewnego typu dóbr własnych („szanuj siebie jako pewną wartość, której nie można narazić na degradację”) (Kiciński, 1998: s. 23-24).

Wartością, której obronę ceni się najbardziej, jest w tym przypadku sam działający. Jednostka, która chce zasługiwać na szacunek, musi umieć bronić swojej godności. Moralność ta nakazuje cenić w jednostce pewną wartość i nie narażać jej zachowaniami pomniejszającymi lub poniżającymi własną osobę. Oceniane z tej perspektywy służalstwo będzie potępiane nie dlatego, że wyrządza komuś krzywdę, lecz dlatego, że jest przejawem braku szacunku dla samego siebie i rezygnacji z obrony dóbr osobistych, związanych z pojęciem własnej godności. W polu widzenia tej orientacji

moralnej leży bardziej jednostka niż grupa społeczna oraz wartości określające znaczenie różnych cnót osobistych we wzorach osobowych przeznaczonych dla członków zbiorowości (Kiciński, 1983: s. 97-98).

Według Krzysztofa Kicińskiego godność „jest związana z ideą szacunku, jaki jednostka ma prawo odczuwać dla siebie jako (autonomicznej) wartości, a także z poczuciem prawa do obrony tej wartości oraz domagania się respektu dla niej ze strony innych” (Kiciński, 1998: s. 30). Akcentuje się w niej nie tyle dobro drugiego człowieka, ale swoiste dobro osoby. Chodzi tu o pewną wartość osobistą „wyższego rzędu”, która może doznać uszczerbku, gdy jednostka zabiega o swój własny interes, o inne dobra „niższego rzędu”. Jednostka, która chce zasługiwać na szacunek, musi umieć bronić swej godności. Ludzie różnych epok i kultur mieli różne wyobrażenia o tym, co konkretnie zasługuje w człowieku na szacunek, na czym polega obrona godności, co może powodować jej poniżenie. W pewnych kulturach godność jednostki jest związana z jej wartością jako osoby, w innych zaś godność jednostki jest związana z jej członkostwem w grupie. W tym drugim przypadku jednostka postrzega swoją wartość, i tak jest widziana przez innych, w powiązaniu z przynależnością do grupy społecznej. Broniąc swej godności, broni jednocześnie godności grupy. Orientacja godnościowa jest zjawiskiem złożonym i może występować w różnych odmianach.

„Specyfika orientacji godnościowej polega według nas na tym, że jej zasady upoważniają jednostkę (lub jej to wręcz nakazują) do obrony własnej godności jako wartości, której nadaje się status moralny. O specyfice mówimy tu dlatego, że z pojęciem moralności kojarzone są najczęściej idee mające na względzie dobro pozaosobiste. To dobro pozaosobiste przybiera oczywiście różne formy i jedną z nich może być czyjaś godność. Z norm nakazujących jej szanowanie wcale nie musi wynikać postulat szanowania godności własnej, gdyż postulat taki może być uzasadniany jedynie na gruncie jakiejś aksjologii <indywidualistycznej>. Jeśli więc orientacja godnościowa ma być pod względem aksjologicznym specyficzna w stosunku do orientacji prospołecznej – musi ograniczać się do norm i wartości związanych z godnością własną jednostki, której rzecz dotyczy” (Kiciński, 1998: s. 41-42).

Można mieć wątpliwość co do tej interpretacji moralności godnościowej. Propozycja wyłączenia ze sfery tej moralności wartości i norm podyktowanych godnością i dobrem innego człowieka i zaliczenie ich do moralności prospołecznej nadają moralności godnościowej wyraźnie indywidualistyczną interpretację. Nie służy

harmonizowaniu dobra indywidualnego z dobrem wspólnym, obowiązków moralnych wobec siebie i wobec innych. Kiciński odchodzi w interpretacji godności od dyrektywy godnościowej sformułowanej przez Ossowską: „miej godność i szanuj cudzą”. W orientacji godnościowej kryterium oceny moralnej jest „dorastanie” do pewnego wzorca, który stanowi o szczególnej wartości człowieka. Określenie tego wzorca, a więc, co konkretnie w człowieku zasługuje na szacunek, na czym polega obrona godności, co może spowodować jej poniżenie, różnicuje się wyraźnie w poszczególnych społeczeństwach i kulturach.

W rozważaniach zakresu nauk empirycznych godność ludzką traktuje się jako wielkość stopniowalną, charakteryzującą w zróżnicowany sposób poszczególne jednostki grupy społeczne i całe społeczeństwo. Jest ona opisywana zarówno od strony poczucia i świadomości własnej wartości (godność w znaczeniu psychologicznym), jak i w zastosowaniu do sytuacji życiowych, które mogą poniżać godność ludzką w sposób zdecydowany lub umiarkowany, albo jej nie poniżają w ogóle według określonej zasady proporcjonalności (godność w znaczeniu społecznym jako dobro *sui generis*). Zatem poczucie godności i postawa godnościowa dadzą się rozważać zarówno od strony wewnętrznych i jednostkowych warunków jej spełnienia, jak i od strony zewnętrznych i społecznych warunków realizacji godności ludzkiej. Opis i interpretacja czynników depersonalizujących i uwłaczających godności ludzkiej odnosi się do społecznych ram realizacji godności osobowej.

Od strony treściowej pojęcie godności nie jest raz na zawsze ustalone. Zmienia się ono historycznie tak jak poczucie wolności czy poczucie odpowiedzialności, w zależności od warunków historycznych i społeczno-kulturowych. W naszej przejściowej i dynamicznej epoce zmiany te są szczególnie wyraźne i gwałtowne. To, co w danej kulturze poniża godność, a co nie poniża, jest zmienne i odmienne w poszczególnych kulturach. Poczucie godności oraz postawy i zachowania godnościowe przejawiają się u poszczególnych ludzi i w grupach społecznych ze zróżnicowaną siłą i w rozmaitych kształtach, przy istnieniu pewnych wspólnych i charakterystycznych rysów. W tym znaczeniu poczucie czy doświadczenie godności nie jest ani powszechne, ani zawsze jednakowo wiążące.

Sytuacje społeczne zagrażające godności ludzkiej

Socjolog o orientacji empirycznej jest szczególnie wyczulony na społeczne uwarunkowania godności osoby ludzkiej w społeczeństwach współczesnych. Warunki

społeczne, w których urzeczywistnia się godność pojedynczego człowieka, wpływają na niego, ale nie determinują do końca, ułatwiają albo utrudniają rozwój postaw i poczucie godnościowych, ale nie mogą go zniszczyć do końca. Liczba i charakter sytuacji, w których kształtuje się przekonanie człowieka o jego autentycznej wartości i wartości innych ludzi, jest w rzeczywistości nieskończona, a źródła powstawania postaw godnościowych i poczucia godności – są wielorakie. Podstawową cechą zachowania poniżającego godność działającej jednostki jest okazywanie słabości i niższości wobec innych.

O godności ludzkiej mówimy w sensie empirycznym (godność warunkowa) w odniesieniu do konkretnych zachowań ludzkich. Tę godność można zniszczyć, utracić, zagubić, ale można ją również pogłębiać. „Chociaż bowiem z natury jesteśmy istotami rozumnymi, nasze czyny mogą być przecież rozumne bardziej lub mniej. Od nas również zależy, jaka będzie nasza wyższość wobec przyrody: opiekuńcza wobec niej, czy niszczycielska” ” (Salij, 2009: s. 113). We współczesnym świecie konstatujemy wiele różnych sytuacji, w których godność ludzka jest naruszana, a nawet świadomie kwestionowana. W tym procesie ważną rolę odgrywają warunki gospodarcze, społeczne i polityczne. Godność ludzka w aspekcie empirycznym jest kategorią historyczną, zmienną, jej „poziom” indywidualny i społeczny może się zwiększać lub zmniejszać, można ją w ogóle utracić. Tak rozumiana godność pomaga nam uporządkować nasze relacje z bliźnimi, ale może także te relacje utrudniać, jeżeli nabiera ona charakteru roszczeniowego i cech skrajnie indywidualistycznych.

Każdy człowiek ma prawo oczekiwać, że społeczeństwo i państwo uszanują i będą respektować jego godność ludzką. Obowiązkiem państwa jest podejmowanie takiej działalności, która stworzy człowiekowi warunki prowadzenia życia odpowiadającego jego godności przyrodzonej i nadprzyrodzonej. Jeżeli nawet godność ludzka jest wciąż deptana w wielu częściach świata, a niekiedy sytuacja ta jest pod pewnymi względami dramatyczna (swoiste tsunami zła zalewające ludzkie społeczności), to można także powiedzieć, że świat współczesny staje się coraz bardziej świadomy pewnych wartości duchowych i moralnych oraz coraz bardziej jest otwarty na uznanie tej fundamentalnej wartości, jaką jest godność osoby ludzkiej.

Z socjologicznego punktu widzenia wartości godnościowe mają przede wszystkim walory społeczne. W znaczeniu społecznym godność ludzka jest najczęściej odnoszona do warunków i sytuacji, w jakich człowiek żyje i działa (godność jako

wartość społeczna). Jedne z tych warunków dają człowiekowi szansę optymalnego rozwoju, inne przyczyniają się do pomniejszenia jego godności, niekiedy do zniewolenia człowieka, do rezygnacji z uznawanych wartości dla innych mniej ważnych, wreszcie do totalnej demoralizacji, pozbawiającej możliwości realizacji właściwych potrzeb ludzkich. W pluralistycznych społeczeństwach współczesnych rola sytuacji społecznych w kształtowaniu postaw i zachowań godnościowych wydaje się wzrastać. Coraz więcej jest niebezpieczeństw zagrażających ludzkiej godności.

Sytuacje negatywne uwłaczają godności, nie pozwalają żyć i rozwijać się na miarę ludzkich potencjalności. Sytuacje pozytywne zapobiegają degradacji moralnej jednostki i sprzyjają rozwojowi jej poczuciu godnościowych. Kto w trudnych sytuacjach nie poddaje się okolicznościom ubliżającym jego poczuciu godności i poniżającym wprost dobre imię, kto nie godzi się na traktowanie siebie jako środka do celu, czyli w kategoriach instrumentalnych (jako rzecz, jako nosiciela tylko funkcji społecznych), lecz jest wyczulony na szlachetność życia i działania, ten jest wart pochwały i zachowuje swoją godność, przejawia wewnątrz spokój i osobistą niezależność.

Mówiąc o godności jako wartości społecznej, mniej podkreślamy momenty poczuciu psychicznych w zakresie wierności sobie, bardziej zaś zwracamy uwagę na warunki społeczne, w których postawy i zachowania godnościowe są kształtowane, rozwijane lub naruszane. Pojęcie godności operacjonalizujemy przez odniesienie się do kontekstu ponadjednostkowego (społecznego). Postawy i zachowania człowieka, w tym również moralne, są wyznaczane nie tylko przez czynniki osobowościowe, ale i przez uwarunkowania sytuacyjne o charakterze społecznym, wywierające bezpośredni lub pośredni wpływ. Do pełnego opisu godności osobistej i osobowościowej konieczne jest uwzględnienie działań jednostek i grup w różnych sytuacjach społecznych.

W określonych warunkach człowiek godzi się na depersonalizację samego siebie (traktowanie osoby nie jako aktywnego podmiotu, lecz poddanego manipulacjom przedmiotu), nie sprzeciwia się manipulacji przez drugiego człowieka lub grupę osób, wreszcie sam depersonalizuje inne osoby przez traktowanie ich jako rzeczy. We wszystkich tych sytuacjach dochodzi do utraty godności. Kto bowiem uwłacza cudzej godności, traci tym samym godność własną. Godność jako wartość społeczna jest potwierdzana lub zaprzeczana w kontaktach z innymi ludźmi i w określonych sytuacjach społecznych. Nie pojmujemy jej jako wartości bezwzględnej, niezależnej od kontekstu

społecznego. Ważny jest cały klimat społeczny, w którym jest ona uznawana i realizowana. Nie ujawnia się i nie rozwija w próżni społecznej.

Przejawy degradacji godności ludzkiej oraz wartości życia ludzkiego stały się we współczesnym świecie, także i w społeczeństwie polskim, bardziej subtelne, a tym samym bardziej niebezpieczne (Furmanek, 2012: s. 45-46; Rembierz, 2016: s. 233-274). To, co uwłacza godności ludzkiej i co ją poniża, oraz to, co ją wyraża i umacnia, jest ze społecznego punktu widzenia sprawą dyskusyjną. Opisywane w nauczaniu społecznym Kościoła katolickiego sytuacje z życia ekonomicznego, zawodowego, politycznego, jak i z relacji międzyludzkich, w których naruszana jest godność ludzka, mogą być przydatne dla socjologów badających konkretne kształty tych naruszeń godności w społeczeństwach współczesnych. Dotyczą one m.in. napięć i konfliktów w świecie relacji międzyludzkich naznaczonych indywidualizmem i pragmatyzmem oraz sprzeczności między poszanowaniem godności osoby ludzkiej a dążeniem do sukcesu ekonomicznego, zawodowego, społecznego czy politycznego.

Wymienia się wiele sytuacji we współczesnym świecie, które ubliżają godności ludzkiej, jak: nieludzkie warunki życia, arbitralne aresztowania, deportacje, niewolnictwo, prostytucja, handel kobietami i młodzieżą, a także nieludzkie warunki pracy, w których traktuje się pracowników jako zwykłe narzędzia systemu, nie zaś jako wolne i odpowiedzialne osoby. Szczególnie naruszają godność osoby stosowane praktyki, godzące w samo prawo do życia i egzystencji godnej człowieka, jak wszelkiego rodzaju zabójstwa, ludobójstwo, spędzanie płodu, eutanazja, dobrowolne samobójstwo, okaleczenia, niesprawiedliwe i bezprawne formy represji, tortury zadawane ciału i duszy, przymus psychiczny, upokorzenia, degradację, dehumanizację, tortury, wykluczenie społeczne, nędza, ubóstwo, niewolnicza praca.

Godność osoby ludzkiej można zrozumieć poprzez analizę przypadków jej naruszania w różnych sytuacjach codziennych i w różnych dziedzinach życia ludzkiego. To „negatywne podejście”, jak to określa Ralf Stoecker, nie tylko dostarcza ważnych motywacji zachęcających do badania problematyki godnościowej, ustalania cech, które są ważne dla określenia koncepcji godności, ale może nas przybliżyć do pełniejszego jej ujęcia (Stoecker, 2011: s. 10-13). Bardzo dobrą podstawą do tego typu rozważań stanowi społeczne nauczanie Kościoła katolickiego, w którym wskazuje się na różne przejawy pogwałcenia godności ludzkiej, wykazując tym samym dobre wyczucie socjologiczne. Mówienie o godności człowieka w kontekście społecznych związków i

uwarunkowań (godność społeczna) i osobistych przekonań (godność osobista) byłyby czymś niepełnym bez odniesienia do ontycznej godności osoby ludzkiej, „wpisanej” w człowieczeństwo każdego z nas.

Można zgodzić się w tym kontekście z tezą, że w szerokim tego słowa znaczeniu wszystkie działania moralnie naganne naruszają – w mniejszym lub większym stopniu – godność człowieka. Tam, gdzie dochodzi do dominacji wymiernych sukcesów czy materialnych lub technicznych osiągnięć, tam podmiotowość człowieka stanowiąca o jego godności jest spychana na dalszy plan. Chrześcijański wymiar rozumienia człowieka ma na celu przeciwstawianie się wszelkim opcjom naruszającym godność osoby ludzkiej (Rogowski, 2011: s. 266). Wincenty Granat mówi o „antygodności” człowieka, gdy opisuje różnego rodzaju dyskryminacje: gospodarcze, społeczne, polityczne i religijne (Granat, 1974: s. 252-255).

Empiryczna socjologia moralności bada przede wszystkim społeczne wymiary godności, w tym także warunki jej zachowania w społeczeństwie. Wskazuje szczególnie na sytuacje moralnie degradujące człowieka. Zagrożenia i utrata godności mają swoje źródło zarówno w nas samych, jak i w postępowaniu innych ludzi oraz w różnych sytuacjach społecznych. Obszar sytuacji społecznych zagrażających godności ludzkiej jest bardzo rozległy i nie został on dostatecznie opisany w naukach społecznych. Sprawa jeszcze bardziej się komplikuje, gdy socjolog bada wewnętrzne poczucia godnościowe. W tym przypadku należy liczyć się z tym, że niektóre z tych poczuć mogą być i faktycznie są prawidłowe, inne nieprawidłowe, że możliwe są błędy i iluzje. U niektórych ludzi może występować deficyt poczuć godnościowych, a nawet ich brak. Wchodzimy tu już w sferę wartościowania, od którego całkowicie nie uda się socjologowi zdystansować. Nie może być on neutralny wobec godności ludzkiej jako wartości fundamentalnej, która nadaje sens i znaczenie ludzkim wyborom, działaniom i zachowaniom. Jest ona fundamentem życia społecznego.

Podsumowanie

Osobę ludzką trzeba umieścić w centrum wszystkich projektów rozwoju ludzkiego. Odwoływanie się do wartości moralnych, przede wszystkim do wartości, jaką jest godność ludzka, nie jest zwyczajną modą czy opinią tzw. w większości, ale ma swoją legitymizację w naturze ludzkiej. Te wartości są najbardziej potrzebne wtedy, gdy są najmocniej łamane. Tam zaś, gdzie są one powszechnie przestrzegane, zwykle nie zastanawiamy się nad ich istnieniem i nie doceniamy ich znaczenia, traktując je jako

swego rodzaju oczywistość kulturową. Problemy społeczne związane z godnością ludzką nie mogą być już dłużej niedoceniane i marginalizowane, tym bardziej lekceważone, w naukach społecznych. Jest wiele do zrobienia w promocji problematyki godności ludzkiej w naukach empirycznych: psychologii i socjologii.

Godność nie jest tylko cechą zdobiącą człowieka, lecz wyraża istotę człowieczeństwa, skłania do doskonalenia umiejętności i cech charakteru, wierności sobie, realizacji postawionych celów, krótko mówiąc, do ciągłego podnoszenia poziomu moralnego. Wysoka ocena szacunku dla samego siebie i wartości drugiego człowieka zakłada, że ludzie będą zdolni wykraczać poza sprawy związane z własnym interesem i doceniać także wartości prospołeczne. Człowiek godny, opierający swoją godność na zobiektywizowanych kryteriach moralnych, jest zdolny przeciwdziałać niewłaściwym stosunkom społecznym. We właściwie kształtującym się łądzie moralnym rozwój moralności godnościowej dobrze służy rozwojowi moralności prospołecznej, obydwie zaś sprzyjają doskonałości etycznej człowieka. Godność nawet rozumiana w sensie postulatywnym, skłaniać może ludzi do refleksji nad tym, co powinno być, a co jest w rzeczywistości. Otwiera się w tym punkcie szerokie pole dla wychowania progodnościowego. Godność osoby ludzkiej jest celem i zasadą wszelkiego wychowania społecznego i moralnego, jest ona także miarą i kryterium oceny godności osobowościowej i osobistej.

Warunki społeczne, w których urzeczywistnia się godność pojedynczego człowieka, wpływają na niego, ale nie determinują do końca, ułatwiają albo utrudniają rozwój postaw i poczuć godnościowych, ale nie mogą go zniszczyć do końca. Liczba i charakter sytuacji, w których kształtuje się przekonanie człowieka o jego autentycznej wartości i wartości innych ludzi, jest w rzeczywistości nieskończona, a źródła powstawania postaw godnościowych i poczucia godności – są wielorakie. Należy podkreślić, że społeczna rola i znaczenie sytuacji, w których dochodzi do pogwałcenia godności ludzkiej, są zróżnicowane. Bez wątplenia w przyszłości pojawią się nowe sytuacje zagrażające godności osoby ludzkiej, w których człowiek może przegrać zwoje człowieczeństwo, swoje sumienie, swoją fundamentalną wartość. Każdy postęp i rozwój gospodarczy, jeśli nie łączy się z autentycznym wzrostem społecznym i moralnym, zwróci się w ostatecznym rozrachunku przeciwko człowiekowi. Jeżeli szukać drogi do uniwersalizmu w wychowaniu, to należy odwoływać się do wartości godnościowych i związanych z nimi wartości prospołecznych.

Bibliografia

- Bogunia-Borowska M. (2015), *Życie w dobrym społeczeństwie. Wartości jako fundament dobrego społeczeństwa*, w: *Fundamenty dobrego społeczeństwa. Wartości*, red. M. Bogunia-Borowska, Wydawnictwo Znak, Kraków, s. 13-45.
- Furmanek W. (2012), *Czy kryzys wartości?*, w: *Wartości w pedagogice. Kryzys wartości kategorią problematyki badań w pedagogice współczesnej*, red. W. Furmanek, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, s. 36-56.
- Granat W. (1974), *Godność człowieka i jej współczesne uzasadnienia*, w: *Aby poznać Boga i człowieka, cz. 2 (O człowieku dziś)*, red. B. Bejze, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa, s. 223-256.
- Joas H. (2015), *Sind die Menschenrechte westlich?* Kösel Verlag, München.
- Kaczmarczyk M., Roby E. (2012), *Intersubiektywność, uniwersalizm i dialog. O socjologii z perspektywy pragmatyzmu oraz o współczesnych sporach o wartości z Hansem Joasem rozmawiają Michał Kaczmarczyk i Elizabeth Roby*, „Studia Socjologiczne”, nr 3, s. 183-195.
- Kiciński K. (1983), *Spoleczne determinanty orientacji moralnych*, „Etyka”, t. 20, s. 95-121.
- Kiciński K. (1998), *Orientacje moralne. Próba typologii*, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kiereś B. (2015), *U podstaw pedagogiki personalistycznej. Filozoficzny kontekst sporu o wychowanie*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Luhmann N. (1978), *Soziologie der Moral*, w: *Theorietechnik und Moral*, hrsg. von N. Luhmann, S. Pfürtnner, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, s. 8-116.
- Luhmann N. (2007), *Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii*, tł. M. Kaczmarczyk, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.
- Mazur J. (2016), *Katolicka nauka społeczna. Podstawowe zagadnienia w zarysie*, Wydawca: Inicjatywa Ewangelizacyjna WEJDŹMY NA SZCZYT, Kraków.
- Mazurek F.J. (2008), *Myśl przewodnia nauczania Jana Pawła II*, w: *Służba prawdzie, wolności i życiu. Refleksje nad myślą społeczną Jana Pawła II*, red. E. Albińska, S. Fel, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 21-36.
- Ossowska M. (1970), *Normy moralne. Próba systematyzacji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Ossowska M. (1983), *O pojęciu godności*, w: *O człowieku, moralności i nauce: miscellanea*, red. M. Ossowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 514-522.
- Rembierz M. (2016), *Pedagogia miłosierdzia jako wyjście na aksjologiczne pogranicza i egzystencjalne peryferia – wyzwania dla myśli religijnej i refleksji pedagogicznej. O uczeniu się i nauczaniu papieża Franciszka*, w: *PAIDEIA – drogą do uniwersalizmu w wychowaniu*, red. L. Pawelski, B. Urbanek, Wydawca: Polskie Stowarzyszenie Nauczycieli Twórczych, Szczecinek, s. 233-274.
- Rogowski C. (2011), *Pedagogika religii. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Salij J. (2009), *Gwiazdy, ludzie i zwierzęta. O godności człowieka i godności materii*, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów „W drodze”, Poznań.

Godność ludzka w kontekście społecznym - szanse i zagrożenia

Štefaňak O. (2013), *Úvod do katolíckej sociálnej náuky*, VERBUM, Ružomberok.

Stępień K. (2016), *Godność osobowa*, w: *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2016, s. 376-383.

Stoecker R. (2011), *Three Crucial Turns on the Road to an Adequate Understanding of Human Dignity*, w: *Humiliation, Degradation, Dehumanization. Human Dignity Violated*, Springer Science - Business Media B.V., Heidelberg-London-New York.